पातञ्जलयोगसूत्राणि
महर्षि पतञ्जलि प्रणीतं योगदर्शनम्

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ समाधि-पादः ॥

अथ योगानुशासनम् ॥ १.१ ॥
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ॥ १.२ ॥
तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् ॥ १.३ ॥
वृत्तिसारूप्यमितरत्र ॥ १.४ ॥
वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाऽक्लिष्टाः ॥ १.५ ॥
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः ॥ १.६ ॥
प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि ॥ १.७ ॥
विपर्ययो मिथ्याज्ञानमतद्रूपप्रतिष्ठम् ॥ १.८ ॥
शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः ॥ १.९ ॥
अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा ॥ १.१० ॥
अनुभूतविषयासम्प्रमोषः स्मृतिः ॥ १.११ ॥
अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्निरोधः ॥ १.१२ ॥
तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः ॥ १.१३ ॥
स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः ॥ १.१४ ॥
दृष्टानुश्रविकविषयवितृष्णस्य वशीकारसंज्ञा वैराग्यम् ॥ १.१५ ॥
तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवैतृष्ण्यम् ॥ १.१६ ॥
वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् सम्प्रज्ञातः ॥ १.१७ ॥
(स्मितास्वरूपानुगमात्, स्मितानुगमात्)
विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः ॥ १.१८ ॥
भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानाम् ॥ १.१९ ॥
श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम् ॥ १.२० ॥
तीव्रसंवेगानामासन्नः ॥ १.२१ ॥
मृदुमध्याधिमात्रत्वात् ततोऽपि विशेषः ॥ १.२२ ॥
ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ १.२३ ॥
क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥ १.२४ ॥
तत्र निरतिशयं सर्वज्ञबीजम् ॥ १.२५ ॥ (सर्वज्ञत्वबीजम्)
स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात् ॥ १.२६ ॥
तस्य वाचकः प्रणवः ॥ १.२७ ॥
तज्जपस्तदर्थभावनम् ॥ १.२८ ॥
ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च ॥ १.२९ ॥
व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरति-
भ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानिचित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः ॥
१.३० ॥
दुःखदौर्मनस्याङ्गमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः ॥ १.३१ ॥
तत्प्रतिषेधार्थमेकतत्त्वाभ्यासः ॥ १.३२ ॥
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥ १.३३ ॥
प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्य ॥ १.३४ ॥
विषयवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनसः स्थितिनिबन्धिनी ॥ १.३५ ॥
विशोका वा ज्योतिष्मती ॥ १.३६ ॥
वीतरागविषयं वा चित्तम् ॥ १.३७ ॥
स्वप्ननिद्राज्ञानालम्बनं वा ॥ १.३८ ॥
यथाभिमतध्यानाद्वा ॥ १.३९ ॥
परमाणु परममहत्त्वान्तोऽस्य वशीकारः ॥ १.४० ॥
क्षीणवृत्तेरभिजातस्येव मणेर्ग्रहीतृग्रहणग्राह्येषुतत्स्थतदञ्जनता समापत्तिः ॥
१.४१ ॥
तत्र शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का समापत्तिः ॥ १.४२ ॥
स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का ॥ १.४३ ॥
एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता ॥ १.४४ ॥
सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम् ॥ १.४५ ॥
ता एव सबीजः समाधिः ॥ १.४६ ॥
निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः ॥ १.४७ ॥
ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा ॥ १.४८ ॥
श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात् ॥ १.४९ ॥
तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी ॥ १.५० ॥
तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः ॥ १.५१ ॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे प्रथमः समाधि-पादः ॥

॥ द्वितीयोऽध्यायः ॥ ॥ साधन-पादः ॥

तपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि क्रियायोगः ॥ २.१ ॥
समाधिभावनार्थः क्लेशतनूकरणार्थश्च ॥ २.२ ॥
अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः ॥ २.३ ॥
अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदाराणाम् ॥ २.४ ॥
अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या ॥ २.५ ॥
दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मतेवास्मिता ॥ २.६ ॥
सुखानुशयी रागः ॥ २.७ ॥
दुःखानुशयी द्वेषः ॥ २.८ ॥
स्वरसवाही विदुषोऽपि तथारूढोऽभिनिवेशः ॥ २.९ ॥
ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः ॥ २.१० ॥
ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः ॥ २.११ ॥
क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥ २.१२ ॥
सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥ २.१३ ॥
ते ह्लादपरितापफलाः पुण्यापुण्यहेतुत्वात् ॥ २.१४ ॥
परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव सर्वं विवेकिनः ॥
२.१५ ॥
हेयं दुःखमनागतम् ॥ २.१६ ॥
द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः ॥ २.१७ ॥
प्रकाशक्रियास्थितिशीलं भूतेन्द्रियात्मकंभोगापवर्गार्थं दृश्यम् ॥ २.१८ ॥
विशेषाविशेषलिङ्गमात्रालिङ्गानि गुणपर्वाणि ॥ २.१९ ॥
द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोऽपि प्रत्ययानुपश्यः ॥ २.२० ॥
तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा ॥ २.२१ ॥
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात् ॥ २.२२ ॥
स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगः ॥ २.२३ ॥
तस्य हेतुरविद्या ॥ २.२४ ॥
तदभावात् संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यम् ॥ २.२५ ॥
विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥ २.२६ ॥
तस्य सप्तधा प्रान्तभूमिः प्रज्ञा ॥ २.२७ ॥
योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिक्षये ज्ञानदीप्तिरा विवेकख्यातेः ॥ २.२८ ॥
यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥
२.२९ ॥
अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः ॥ २.३० ॥
जातिदेशकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम् ॥ २.३१ ॥
शौचसन्तोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः ॥ २.३२ ॥
वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम् ॥ २.३३ ॥
वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका
मृदुमध्याधिमात्रा दुःखाज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम् ॥ २.३४ ॥
अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः ॥ २.३५ ॥
सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् ॥ २.३६ ॥
अस्तेयप्रतिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानम् ॥ २.३७ ॥
ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः ॥ २.३८ ॥
अपरिग्रहस्थैर्ये जन्मकथन्तासम्बोधः ॥ २.३९ ॥
शौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः ॥ २.४० ॥
सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च ॥ २.४१ ॥
सन्तोषादनुत्तमसुखलाभः ॥ २.४२ ॥
कायेन्द्रियसिद्धिरशुद्धिक्षयात् तपसः ॥ २.४३ ॥
स्वाध्यायाद् इष्टदेवतासम्प्रयोगः ॥ २.४४ ॥
समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणिधानात् ॥ २.४५ ॥
स्थिरसुखम् आसनम् ॥ २.४६ ॥
प्रयत्नशैथिल्यानन्तसमापत्तिभ्याम् ॥ २.४७ ॥

ततो द्वन्द्वानभिघातः ॥ २.४८ ॥
तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः ॥ २.४९ ॥
बाह्याभ्यन्तरस्तम्भवृत्तिर्देशकालसङ्ख्याभिः परिदृष्टो दीर्घसूक्ष्मः ॥ २.५० ॥
बाह्याभ्यन्तरविषयाक्षेपी चतुर्थः ॥ २.५१ ॥
ततः क्षीयते प्रकाशावरणम् ॥ २.५२ ॥
धारणासु च योग्यता मनसः ॥ २.५३ ॥
स्वविषयासम्प्रयोगे चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः ॥ २.५४ ॥
ततः परमा वश्यतेन्द्रियाणाम् ॥ २.५५ ॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे द्वितीयः साधन-पादः ॥

॥ तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ विभूति-पादः ॥

देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥ ३.१ ॥
तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानम् ॥ ३.२ ॥
तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ॥ ३.३ ॥
त्रयमेकत्र संयमः ॥ ३.४ ॥
तज्जयात्प्रज्ञालोकः ॥ ३.५ ॥
तस्य भूमिषु विनियोगः ॥ ३.६ ॥
त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः ॥ ३.७ ॥
तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य ॥ ३.८ ॥
व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधक्षणचित्तान्वयो
निरोधपरिणामः ॥ ३.९ ॥
तस्य प्रशान्तवाहिता संस्कारात् ॥ ३.१० ॥
सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः ॥ ३.११ ॥
ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः ॥ ३.१२ ॥
एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थापरिणामा व्याख्याताः ॥ ३.१३ ॥
शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मानुपाती धर्मी ॥ ३.१४ ॥
क्रमान्यत्वं परिणामान्यत्वे हेतुः ॥ ३.१५ ॥
परिणामत्रयसंयमाद् अतीतानागतज्ञानम् ॥ ३.१६ ॥
शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्
सङ्करस्तत्प्रविभागसंयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम् ॥ ३.१७ ॥
संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम् ॥ ३.१८ ॥
प्रत्ययस्य परचित्तज्ञानम् ॥ ३.१९ ॥
न च तत्सालम्बनं तस्याविषयीभूतत्वात् ॥ ३.२० ॥
कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तम्भे चक्षुःप्रकाशासम्प्रयोगेऽन्तर्धानम् ॥
३.२१ ॥
सोपक्रमं निरुपक्रमं च कर्म तत्संयमादपरान्तज्ञानमरिष्टेभ्यो वा ॥
३.२२ ॥
मैत्र्यादिषु बलानि ॥ ३.२३ ॥
बलेषु हस्तिबलादीनि ॥ ३.२४ ॥
प्रवृत्त्यालोकन्यासात्सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टज्ञानम् ॥ ३.२५ ॥
भुवनज्ञानं सूर्ये संयमात् ॥ ३.२६ ॥
चन्द्रे ताराव्यूहज्ञानम् ॥ ३.२७ ॥
ध्रुवे तद्गतिज्ञानम् ॥ ३.२८ ॥
नाभिचक्रे कायव्यूहज्ञानम् ॥ ३.२९ ॥
कण्ठकूपे क्षुत्पिपासानिवृत्तिः ॥ ३.३० ॥
कूर्मनाड्यां स्थैर्यम् ॥ ३.३१ ॥
मूर्धज्योतिषि सिद्धदर्शनम् ॥ ३.३२ ॥
प्रातिभाद्वा सर्वम् ॥ ३.३३ ॥
हृदये चित्तसंवित् ॥ ३.३४ ॥
सत्त्वपुरुषयोरत्यन्तासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशेषो भोगः
परार्थत्वात्स्वार्थसंयमात्पुरुषज्ञानम् ॥ ३.३५ ॥
ततः प्रातिभश्रावणवेदनादर्शास्वादवार्ता जायन्ते ॥ ३.३६ ॥
ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धयः ॥ ३.३७ ॥
बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः ॥ ३.३८ ॥
उदानजयाज्जलपङ्ककण्टकादिष्वसङ्ग उत्क्रान्तिश्च ॥ ३.३९ ॥
समानजयाज्ज्वलनम् (समानजयात्प्रज्वलनम्) ॥ ३.४० ॥
श्रोत्राकाशयोः सम्बन्धसंयमाद्दिव्यं श्रोत्रम् ॥ ३.४१ ॥
कायाकाशयोः सम्बन्धसंयमाल्लघुतूल-समापत्तेश्चाकाशगमनम् ॥ ३.४२ ॥
बहिरकल्पिता वृत्तिर्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षयः ॥ ३.४३ ॥
स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थवत्त्वसंयमाद्भूतजयः ॥ ३.४४ ॥
ततोऽणिमादिप्रादुर्भावः कायसम्पत्तद्धर्मानभिघातश्च ॥ ३.४५ ॥
रूपलावण्यबलवज्रसंहननत्वानि कायसम्पत् ॥ ३.४६ ॥
ग्रहणस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वसंयमादिन्द्रियजयः ॥ ३.४७ ॥
ततो मनोजवित्वं विकरणभावः प्रधानजयश्च ॥ ३.४८ ॥
सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वंसर्वज्ञातृत्वं च ॥
३.४९ ॥
तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यम् ॥ ३.५० ॥
स्थान्युपनिमन्त्रणे सङ्गस्मयाकरणं पुनरनिष्टप्रसङ्गात् ॥ ३.५१ ॥
क्षणतत्क्रमयोः संयमाद्विवेकजं ज्ञानम् ॥ ३.५२ ॥
जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात् तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिः ॥ ३.५३ ॥
तारकं सर्वविषयं सर्वथाविषयमक्रमञ्चेति विवेकजं ज्ञानम् ॥ ३.५४ ॥
सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति ॥ ३.५५ ॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे तृतीयो विभूति-पादः ॥

॥ चतुर्थोऽध्यायः ॥ ॥ कैवल्य-पादः ॥

जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धयः ॥ ४.१ ॥
जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरात् ॥ ४.२ ॥
निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवत् ॥ ४.३ ॥
निर्माणचित्तान्यस्मितामात्रात् ॥ ४.४ ॥
प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषाम् ॥ ४.५ ॥
तत्र ध्यानजमनाशयम् ॥ ४.६ ॥
कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम् ॥ ४.७ ॥
ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वासनानाम् ॥ ४.८ ॥
जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानन्तर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात् ॥
४.९ ॥
तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात् ॥ ४.१० ॥
हेतुफलाश्रयालम्बनैः सङ्गृहीतत्वादेषामभावे तदभावः ॥ ४.११ ॥
अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम् ॥ ४.१२ ॥
ते व्यक्तसूक्ष्मा गुणात्मानः ॥ ४.१३ ॥
परिणामैकत्वाद्वस्तुतत्त्वम् ॥ ४.१४ ॥
वस्तुसाम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः ॥ ४.१५ ॥
न चैकचित्ततन्त्रं वस्तु तदप्रमाणकं तदा किं स्यात् ॥ ४.१६ ॥
तदुपरागापेक्षित्वाच्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम् ॥ ४.१७ ॥
सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वात् ॥ ४.१८ ॥
न तत्स्वाभासं दृश्यत्वात् ॥ ४.१९ ॥
एकसमये चोभयानवधारणम् ॥ ४.२० ॥
चित्तान्तरदृश्ये बुद्धिबुद्धेरतिप्रसङ्गः स्मृतिसङ्करश्च ॥ ४.२१ ॥
चितेरप्रतिसङ्क्रमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदनम् ॥ ४.२२ ॥
द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम् ॥ ४.२३ ॥
तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात् ॥ ४.२४ ॥
विशेषदर्शिन आत्मभावभावनाविनिवृत्तिः ॥ ४.२५ ॥
तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम् ॥ ४.२६ ॥
तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः ॥ ४.२७ ॥
हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ॥ ४.२८ ॥
प्रसङ्ख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः ॥ ४.२९ ॥
ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः ॥ ४.३० ॥
तदा सर्वावरणमलापेतस्य ज्ञानस्यानन्त्याज्ज्ञेयमल्पम् ॥ ४.३१ ॥
ततः कृतार्थानां परिणामक्रमसमाप्तिर्गुणानाम् ॥ ४.३२ ॥
क्षणप्रतियोगी परिणामापरान्तनिर्ग्राह्यः क्रमः ॥ ४.३३ ॥
पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यं स्वरूपप्रतिष्ठा वा
चितिशक्तिरिति ॥ ४.३४ ॥
॥ इति पतञ्जलि-विरचिते योग-सूत्रे चतुर्थः कैवल्य-पादः ॥
॥ इति श्री पातञ्जल-योग-सूत्राणि ॥